

PERSPECTIEVEN VOOR SAMENLEVING EN ECONOMIE

DGSC-19 | 20-01-2021 | versie 9.1

1. INLEIDING

1.1. Nut en noodzaak van perspectief

Perspectief geeft mensen voor een bepaalde periode richting in wat ze mogen verwachten en wat ze zelf kunnen (en moeten) doen.

Dagelijks doen maatschappelijke partijen een beroep op de overheid om te komen met zo'n perspectief.

Wat kan ik weten?
Wat mag ik hopen?
Wat moet ik doen?

Het bieden van perspectief vanuit de overheid is lastig door de onzekerheden rond de verspreiding van het virus. In het bijzonder rond het verschijnen van nieuwe varianten. Gegeven dat de huidige *lockdown* nog onvoldoende effect heeft op het aantal besmettingen zijn duidelijke verruiming op korte termijn niet aan de orde. Toch is het noodzakelijk om vanuit de alle overheden gezamenlijk een realistisch, robuust en appellerend perspectief te bieden voor de algemene behoefte van mensen om te weten waar ze aan toe zijn, ook al kunnen hun specifieke behoeften sterk uiteenlopen (zie [bijlage 3](#)).

De mensen staan hierin centraal, niet het virus. Het gaat erom met het perspectief de samenleving door de moeilijke komende fase heen te trekken. Bovendien draagt perspectief bij aan het vertrouwen dat mensen hebben in het gevoerde beleid, aan naleving van regels en daarmee aan een effectieve bestrijding van het virus.

Dit interne werkdocument heeft tot doel om het gesprek over perspectief binnen de overheid richting en structuur te geven, waarmee daadwerkelijke perspectieven tot stand kunnen komen, die

- kunnen worden gebruikt in communicatie en
- richting geven aan het werk aan opties voor (flankerend) beleid.

Het is geen document ter vaststelling, publicatie of besluitvorming.

1.2. Perspectief in het licht van doelstellingen¹

Vanaf het moment dat het virus in Nederland opdook zijn drie doelstellingen leidend in de aanpak:

1. De verspreiding van het virus in zicht en onder controle krijgen;
2. Voorkomen overbelasting van de zorg, en
3. Kwetsbare groepen beschermen.

De uitvoering van een vaccinatieprogramma en toenemende (snel)testcapaciteit zorgen ervoor dat de genoemde drie doelstellingen dichterbij zullen komen, waardoor er ruimte zal ontstaan komt om samenleving en economie te heropenen. Hiermee komt meer ruimte voor het realiseren van andere, economische en maatschappelijke, behoeften.

- Monitoring is nodig om het zicht op en het inzicht te garanderen én de effectiviteit van maatregelen en vaccinatie te ontsluiten.
- De ruimte is qua omvang en oriëntatie sterk afhankelijk van de beschikbaarheid in de tijd van vaccins, betrouwbaarheid van (snel) testcapaciteit en de prioritering van de inzet door het Kabinet.
- Regelmatig zal worden beoordeeld of vaccinatie- en teststrategie moeten worden verfijnd of geactualiseerd.

Het navolgende perspectief is gebaseerd op de meest recente inschattingen van de beheersbaarheid van nieuwe varianten en effectiviteit van vaccinatie. Indien zich hierbij grote tegenvallers voordoen zullen de perspectieven opschuiven in de tijd, of, in het minst gunstige geval, herijkt moeten worden.

¹ Pm – internationale invalshoek (JenV)

1.3. Opbouw van de perspectieven

“Hèt perspectief” bestaat in feite uit een drieluik van verschillende perspectieven:

- Perspectief direct na de *lockdown*;
- Perspectief in de zomer;
- Perspectief na de crisis.

Bij de totstandkoming van deze perspectieven is gebruik gemaakt van een analyse van de maatschappelijke en economische effecten van de corona-maatregelen door het interdepartementale LT team *Voorbereid de crisis door (bijlage 1)*, en de conclusies daaruit, die luiden:

Tav het Corona-beleid

- Integraler afwegen volksgezondheid tegen maatschappelijke/economie
- Meer oog voor structurele schade
- Minder generieke maatregelen
- Meer aandacht vooraf voor compliance

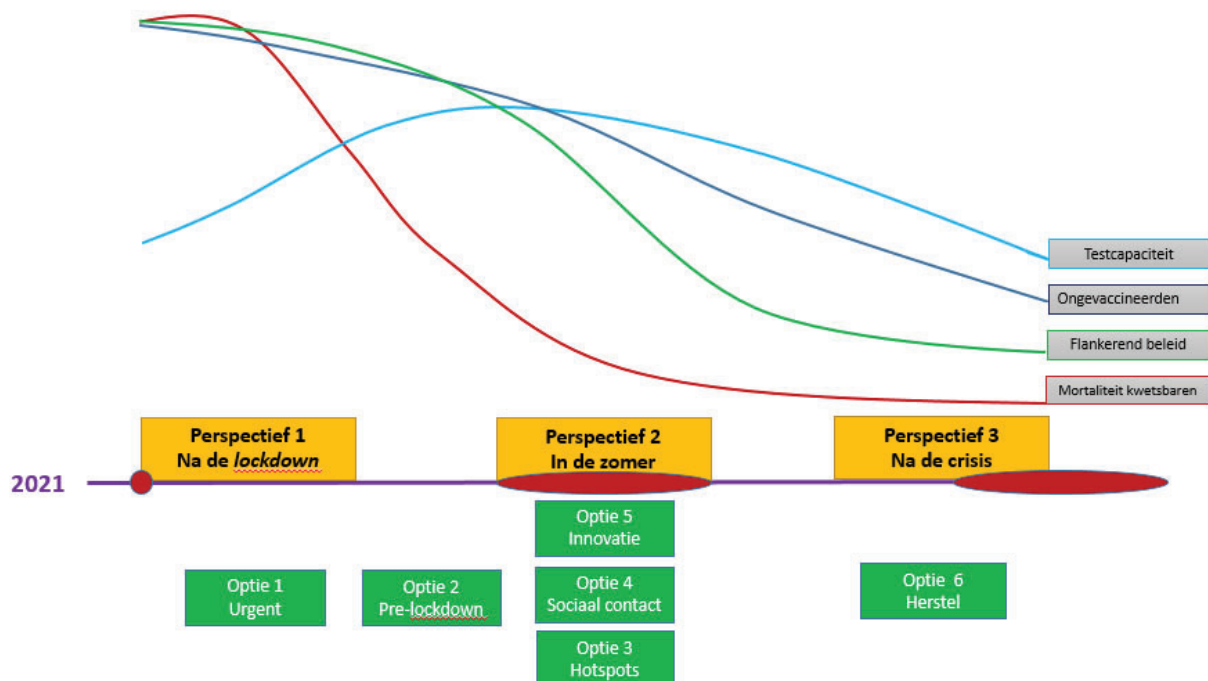
Tav Flankerend beleid

- Stevig pakket nodig, nu en ook op langere termijn

Bovendien is gebruik gemaakt van *opties* om ruimte te benutten zodra die ontstaat (bijlage 2). Deze opties zijn door datzelfde team voorzien van een indicatief oordeel op hun impact op virusverspreiding, economie en samenleving (welzijn).

Elk perspectief start met een typering, een globaal beeld. Dan volgen schetsen van het type (beperkend) corona-beleid dat hierbij hoort in verschillende delen van samenleving en economie, en welk type flankerend beleid. Hierbij is steeds aangegeven welke acties hiervoor (door/met DGSC-19, samen met overheden en andere partijen) in gang zijn of worden gezet. De perspectieven vormen daarmee *geen beslisboom of routekaart*, maar – zoals aangeven in 1.1 – *beelden die houvast geven en die in de communicatie en beleidsformulering kunnen worden benut*.

Onderstaand indicatief schema geeft een indruk van de aard van de opties, hun mogelijke plek in de tijd en de samenhang met het verwachte verloop van vaccinatie, testcapaciteit, mortaliteit van kwetsbaren, alsook van benodigde (financiële) inzet voor flankerend beleid.

1.4. Flankerend beleid

Onder *flankerend beleid* worden alle maatregelen begrepen die de ongunstige economische en maatschappelijke effecten van de coronamaatregelen beperken. Hoe ingrijpender of langduriger de beperkingen zijn, des te groter de effecten en daarmee de behoefte aan flankerend beleid. Het meest in het oog lopen de financiële steunpakketten voor verschillende categorieën van bedrijvigheid, inclusief kunst, cultuur en sport. Naast dit vooral *economisch* ingegeven flankerend beleid zijn er ook maatregelen die vooral *maatschappelijke* effecten beperken. Het doel van dit type flankerend beleid is het tegengaan van:

- stapeling van problematiek (bv flexwerkers, mensen rond armoedegrens, éénouder gezinnen, mensen met migratieachtergrond);
- tussen-wal-en-schip-vallen door geen gebruik kunnen maken van voorzieningen die er zijn (bv startende ondernemers);
- ontstaan van nieuwe kwetsbare groepen (bv zzp'ers en zelfstandigen met voorheen goedlopend bedrijf in krimpsectoren);
- structurele schade (bv bij jeugd).

Deze maatregelen vragen ook om financiële inzet, zoals bijvoorbeeld het in december gelanceerde *Jeugdpakket* of de versnelling van de armoede- en schuldenaanpak. Er worden bijvoorbeeld diverse maatregelen getroffen om bestaande en nieuwe groepen in beeld te krijgen, passende ondersteuning te bieden en om uitvoeringsinstanties te versterken. Daarnaast is er via de TONK extra inzet op personen die tussen wal en schip belanden: wel fors inkomensverlies door Corona, maar geen aanspraak TOZO, geen of te weinig aanspraak WW, geen of te weinig aanspraak bijstand terwijl het huishouden wel hoge noodzakelijke kosten heeft (hoge huur, hypotheek etc).

Bij flankerend beleid gaat het vaak om een curatieve aanpak waar schade reeds is geleden, maar preventie is minstens even belangrijk. Monitoring van ontwikkelingen gericht op mogelijke bijsturing maakt onlosmakelijk onderdeel uit van een breed plan. Te denken valt aan tijdelijke voorziening in afwachting van definitieve (inkomens)ondersteuning, stimuleren sociale controle en burgerinitiatieven, voorkomen oplopende schulden door schuldhelpverlening aan de voorkant, activiteiten tegen vereenzaming, markt van vraag en aanbod (vrijwilligers)werk, voorkomen wachtlijsten, versnelling betaalbare huisvesting etc.

Baten van flankerend beleid zijn zowel in financiële grootheden uit te drukken, bijvoorbeeld een herstellende economie en minder zorgkosten, als in meer maatschappelijke baten, zoals zinvolle participatie, inclusiviteit, sociale betrokkenheid, collectief welbevinden en individueel welzijn.

Tenslotte is het goed voor ogen te houden dat naarmate het beleid gericht op beperkingen kan worden afgebouwd, dat wat nu als flankerend beleid wordt beschouwd steeds meer hoofdzaak van beleid zal worden en ook langer moeten voortduren dan het einde van de crisis, zoals na-ijleffecten op het gebied van onderwijs en ggz. Het kan zelfs zo zijn dat flankerend beleid gaandeweg structureel of regulier beleid wordt.

2. PERSPECTIEF DIRECT NA DE LOCKDOWN (opties 1 – 2)

2.1. Situatieschets

Zolang de verspreiding niet onder controle is, geldt een *lockdown* regime van maatregelen primair gericht op de impact op de virusverspreiding. Zodra de eerste doelstelling in beeld komt kan de *lockdown* worden beëindigd en ontstaat *beperkte ruimte* om de impact op economie en de samenleving te verminderen. In deze fase is weliswaar de vaccinatie in volle gang en zullen er naar verwachting effecten zijn voor de meest kwetsbare groepen, maar nog niet voor de samenleving als geheel. Het beeld is: **we moeten nog een heel eind de tunnel door**. Belangrijk om veel aandacht te hebben voor naleefbaarheid en naleving. Een begin kan wel worden gemaakt met experimenten, waarbij gebruik kan worden gemaakt van de toegenomen testcapaciteit.

Indien er in of direct na de *lockdown* tegenslagen op het gebied van de virusverspreiding zijn dan zal aanscherping van coronabeleid nodig zijn, in principe volgens de (vernieuwde) routekaart, waardoor alle perspectieven verder in de toekomst komen te liggen.

2.2. Coronabeleid

Het beleid staat in het teken van opsporing, bestrijding en handhaving. Belangrijk om veel aandacht te hebben voor naleefbaarheid en naleving. Vaccinatie- en testcapaciteit worden opgebouwd. Investeren in test- en vaccinatiebereidheid.

Scholen/kinderopvang [optie 1] (OCW, SZW)

- Prioriteit blijft om zo snel mogelijk de scholen en kinderopvang weer te openen, met voorrang voor kinderopvang en primair onderwijs omdat daar de maatschappelijke impact het grootst is.
  - Zodra scholen en kinderopvang open kunnen is het zaak ze open te houden.
  - Van groot belang is om het effect van de Britse variant van het virus op jongeren te kennen zodat dit meegewogen kan worden in de maatregelen.
- Goede protocollen moeten zijn geschreven en in werking zijn, bijvoorbeeld over het handhaven van een afstand tijdens lessen en pauzes, spreiding van leerlingen en lestijden, looproutes in gangen, mondkapjes en *faceshields* voor docenten. Naar verwachting zijn aanvullende maatregelen nodig tov nu.
- Bij een (vermeende) besmetting wordt met sneltesten gewerkt (voor docenten, leerlingen en familieleden) zodat de kinderopvang/school niet dicht hoeft. Ook het steekproefsgewijs testen kan helpen om besmettingen op scholen terug te dringen.
- Pas als alles in orde is mag de kinderopvang/school open. Iedere leerling en medewerker van de school moet getest zijn en een negatieve uitslag hebben voordat ze het schoolterrein op mogen. Eventuele barrières (bv in wet- en regelgeving) in kaart brengen en wegnemen.

Jeugd (VWS ism DGSC-19) [optie 2]

- Sport is belangrijk. Zowel voor de fysieke en mentale gezondheid, als vanwege het sociale aspect. Om die reden is te onderzoeken of ook de leeftijdsgrens voor groepstrainingen onder voorwaarden kan worden verhoogd naar 27.

Horeca, detailhandel, sport en cultuur en reizen: experimenten/*fieldlabs* (EZK, VWS, OCW ism DGSC-19) [optie 2]

- Onder strikte voorwaarden (alleen zitten, tot 21 uur, etc) kan de *droge horeca* als eerste weer openen
- Grootschalige experimenten in samenwerking met de sectoren en gemeenten om gecontroleerd (binnen en buiten) te heropenen. Ook enkele experimenten mbt *coronaproof* reizen.
  - Hier wordt een deel van de testcapaciteit voor benut, indien de capaciteit en betrouwbaarheid het toelaten.
  - Monitoring is belangrijk. Experimenten bij succes verder uitbreiden. Echt bedoeld om van te leren.

2.3. Flankerend beleid (Fin, EZK, VWS, SZW ism DGSC-19)²

- Het bestaande economisch flankerend beleid wordt voortgezet.
- Het Kabinet werkt in het eerste kwartaal van 2021 een economisch herstelplan uit waarbij het *resilience fund* van de EU en het investeringsfonds van dit Kabinet ten volle worden benut. Het uitgangspunt zal niet zijn om alle bedrijven in alle sectoren te ondersteunen. Het Kabinet richt vooral op: innovatie, duurzaamheid, goede stageplekken/arbeitsplaatsen voor jongvolwassenen.
- Verder een stevig pakket aan maatschappelijk flankerende maatregelen:
  - Slimme oplossingen om het mogelijk te maken je te houden aan de maatregelen zoals thuis quarantaine, via gedragsinterventies:
    - (Thuis)werken
    - Prijsvraag: *nudging the curve*
    - Thuisblijf *challenge*
    - Quarantaine buddy
    - Winkelbezoek verminderen/verspreiden
    - Voorrangsregeling online boodschappen
    - Een band op afstand: (klap)armbandje voor buitenruimte
    - Mail om kerstinkopen te spreiden
    - Website *#ikdoehetzo*
  - Aandacht voor alleenstaanden en kwetsbaren: venstertijden, bezorgen van boodschappen, hondenuitlaat, testen aan huis, hulp bij online-communicatie, etc
  - Gezond leven en buiten zijn stimuleren.
- De verwachting is dat voor jeugd langere tijd en op meerdere fronten flankerend beleid nodig zal zijn. Voor jeugd heeft het Kabinet ca 60 miljoen geïnvesteerd in een pakket maatregelen om elkaar te ontmoeten en om weerbaarder te worden, binnen de geldende regels. De implementatie zal actief worden gevolgd, mede om lessen te leren.
- Vooral bestaanszekerheid van jongvolwassenen en geestelijke gezondheid van (kwetsbare) jongeren zullen aandacht vragen. Naar verwachting geldt dit ook voor andere kwetsbare groepen. Het is zaak om zo snel mogelijk zicht te krijgen op de concrete invulling daarvan om schade te beperken en herstel zo snel mogelijk in gang te zetten.

---

² Pm impact op de inrichting van de buitenruimte irt 1,5m-samenleving

3. PERSPECTIEF IN DE ZOMER (opties 2 - 5)

3.1. Situatieschets

In de zomer zal naar verwachting een substantieel deel van de bevolking zijn gevaccineerd. Veel mensen zullen een groot verlangen zullen hebben om te socialiseren. Het is zaak om dit op een verantwoorde, stapsgewijze manier te doen. Het beeld is: **intelligent heropenen**. Daarom is het van groot belang:

- Verder gaan met experimenten en *fieldlabs*;
- Duidelijk te communiceren over
  - de resultaten van de experimenten;
  - de voorwaarden waaronder bepaalde activiteiten weer mogelijk zijn.
- De mensen te betrekken in het genereren en implementeren van ideeën hoe we Nederland heropenen.

3.2. Coronabeleid

In deze periode is onverminderd aandacht nodig voor draagvlak voor nog geldende beperkingen. Maatschappelijk onbehagen was al voor de coronacrisis in Nederland aanwezig. Als gevolg van de bestrijding van de coronacrisis is bij specifieke groepen die boosheid groter geworden, en niet zonder reden. Meer mensen zitten in de schuldhelpverlening, hebben hun baan verloren of ondervinden hinder van een operatie die niet uitgevoerd kon worden. Na een jaar met beperkingen en het wegvallen van (individuele) bestaanszekerheden zal het onbehagen naar verwachting een bredere basis krijgen. Het draagvlak voor nog geldende beperkingen zal kunnen afkalven, in het bijzonder bij degenen die al wel zijn gevaccineerd.

Fysiek sociaal contact (VWS ism DGSC-19) (optie 4)

- Het kan voor de *compliance* helpen om richtlijnen te ontwikkelen hoe mensen in beperkte omvang sociaal contact kunnen hebben. Bijvoorbeeld door zelfquarantaine voor contact en sociale *bubbels* in combinatie met (commerciële) testen door belonen van goed gedrag.

Ontspanning (EZK, OCW, lenW, BZ en BZK ism DGSC-19)

- Samen met de evenementenbranche werkt het Kabinet voorwaarden uit waaronder in de zomer enkele grote buitenevenementen kunnen plaatsvinden. Hiertoe wordt een voorstel in overleg met de evenementenbranche en betrokken overheden ontwikkeld.
- Helderheid bieden over vakantiemogelijkheden, wanneer en onder welke randvoorwaarden? Dat zullen veel mensen uiterlijk in maart al willen weten.
- Geleidelijke openstelling sport en cultuur, mede op basis van uitkomsten experimenten.

Thuiswerken (SZW en lenW ism DGSC-19)

- Verwachting is dat het verplicht thuiswerken na de zomer geleidelijk losgelaten kan worden.
- We houden er rekening mee dat thuiswerken onderdeel van een nieuwe manier van werken zal blijven met een goede balans tussen thuiswerken en werken op kantoor.
- Thuiswerken heeft een aantal positieve ontwikkelingen gehad (flexwerken, files, tegengaan overbelasting OV in spits etc), die we mogelijk willen vasthouden. Hierover zijn dan afspraken met werkgevers te maken in bv CAO's.

Horeca (EZK)

- Net als afgelopen zomer extra ruimte voor terrassen etc.

3.3. Flankerend beleid (SZW, EZK, FIN, IenW ism DGSC-19)

- Het bestaande economisch flankerend beleid wordt afgebouwd. Omdat in de zomer zicht is op hoe economie er na crisis uit zal zien, flankerend economisch niet meer richten op werkgelegenheid vasthouden, maar op zorgen dat mensen op de juiste plek komen.
- Aandacht voor zwaar belast personeel in met name zorg, kinderopvang/onderwijs en politie.
- Toekomstagenda thuiswerken
- Het opvangen van de negatieve effecten van tijdelijke maatregelen die genomen zijn voor bijvoorbeeld continuïteit onderwijs: voorkomen dat kinderen uit kansarme gezinnen een structurele onderwijsachterstand oplopen. Dat vergt afspraken met gemeenten en de onderwijssector over bijvoorbeeld:
  - doorlopen van primair onderwijs in de zomervakantie 2021,
  - beschikbaar stellen van gratis bijlessen aan kinderen uit kansarme gezinnen,
  - opvangen van verminderde stageplekken voor MBO-leerlingen door hierbij een beroep te doen op het bedrijfsleven (wederdienst voor steunpakketten), etc.
  - ondervangen consequenties (tijd, geld) van onderwijsachterstanden in 'regulier' middelbaar, hoger en wetenschappelijk onderwijs (speelt breed, niet alleen bij kansarme doelgroepen)
  - Vasthouden en blijvend inbedden van ontstane innovaties in het onderwijs (hybride vormen van lesgeven, flexibilisering van lestijden) en leren van mogelijk positieve lessen van uitstel van toetsen/examens.
- Inzetten op gelijke kansen in het onderwijs door te investeren in signaleren van knelpunten en bieden van oplossingen via onder andere de Gelijke Kansen Alliantie.
- Zorg voor kwetsbare jeugd. Eenzaamheid en uitzichtloosheid leiden tot ernstige eetstoornissen en suïcidaliteit, maar ook tot een kleinere stap naar de criminaliteit. Budgetplafonds en administratieve vertragingen zorgen voor belemmering om hulp te geven. Brede regie en het breder toepassen van succesvolle gemeenten en pilots van JenV helpen daarbij.
- Geef de jeugd een rol. Zie de jeugd als een nieuwe generatie die met nieuwe creatieve ideeën en veel energie invulling kan geven aan oplossingen voor problemen in de samenleving en economie, via omscholing naar tekortsectoren zoals onderwijs en zorg, maatschappelijke diensttijd, organisatie van bijeenkomsten/evenementen etc.
- Idee (zorgvuldig vooraf te toetsen): burgers een tegoedbon geven, te besteden in de branches waar het slecht gaat zoals de sport, horeca, reis- en cultuurbranche (incl festivals en evenementen). Daarmee komt bedrijvigheid op gang en krijgen mensen met minder financiële ruimte de kans om er weer uit te gaan. Desnoods een kortingsbon of btw-verlaging. Marktwerving zijn werk laten doen: er zijn wellicht ook branches die kunstmatig overleefd worden gehouden, maar waar misschien geen behoefte meer aan is.

4. PERSPECTIEF NA DE CRISIS (optie 6)

4.1. Situatieschets

Op enig moment zullen door het coronabeleid de drie volksgezondheid-gerelateerde doelstellingen (geheel of gedeeltelijk) zijn bereikt. Dit impliceert dat het reguliere leven zich in hoge mate zal kunnen herpakken. Dat betekent niet noodzakelijk dat we teruggaan naar de situatie van voor de crisis.

We zullen datgene wat herstel nodig heeft moeten aanpakken en de positieve innovaties en ontwikkelingen uit de crisistijd geheel of gedeeltelijk willen vasthouden en verder brengen. Het beeld is: **build back better**. Een komend kabinet zal daar in hun vierjarige beleidsagenda richting aan willen geven. Daarmee wachten we niet tot na de crisis, daarmee gaan we nu al aan de slag. De komende maanden gaat het interdepartementale team LT1 (Nederland na de crisis) in gesprek met burgers, professionals uit het veld, maatschappelijk middenveld, bedrijfsleven, wetenschap en (dwars)denkers om te bezien welke ideeën zij hebben voor een herstel en vernieuwingsagenda. Dat perspectief formuleren we zodoende samen met de samenleving.

4.2. (Flankerend) beleid³

Zonder vooruit te willen lopen op de uitkomsten van de te voeren maatschappelijke dialoog kan daarbij onder meer gedacht worden aan:

Herstel (EZK, ZSW, Fin, OCW, planbureaus, DGSC-19)

Gedurende de crisis zijn er gaten geslagen in de persoonlijke en economische omstandigheden van mensen en bedrijven/bedrijfstakingen. Die herstellen zich niet (allemaal) vanzelf en vragen om aandacht en ondersteuning. Denk daarbij aan de volgende thema's:

- Herstel van leerachterstanden op alle onderwijsniveaus. Aandacht ook voor opgelopen vertragingen (en bijvoorbeeld gevolgen voor studiefinanciering).
- Hoe we onze samenleving en arbeidsmarkt weerbaarder maken voor toekomstige disrupties
- Aandacht voor psycho-sociale aspecten van de crisis (zoals toename aantal depressies, eenzaamheid) en nazorg langdurige effecten bij ex-patiënten met ernstige klachten.
- Er zijn groepen mensen wier sociale en economische positie extra kwetsbaar is geworden als gevolg van de coronacrisis. Denk daarbij ook aan de zzp-ers en mensen die als gevolg van de crisis buiten hun schuld in persoonlijke financiële problemen zijn gekomen. Sommigen zullen ondersteuning nodig hebben om de opgelopen tegenslag te boven te komen.
- Er ontstaat een risico op een tweedeling in de samenleving (wegvallende sociale cohesie/polarisatie) en een toenemend wantrouwen in de overheid en instituties.
- Het zo snel als mogelijk op gang krijgen van de economie doen we juist ook door kwetsbare mensen aan de onderkant van de arbeidsmarkt te beschermen. Denk daarbij aan mensen die (voorheen) werkten in de evenementensector of de horeca. We moeten alles op alles zetten om te voorkomen dat nieuwe groepen het vergeten slachtoffer worden.
- We moeten nadenken over de lange termijnconsequenties van het sluiten van bedrijven voor de werkloosheid en sociaal-economische voorzieningen. Biedt bijvoorbeeld de versterking van de huidige *van werk naar werk-programma's* of een *omgekeerd corona-/crisisbanen-programma* mogelijkheden?

We hebben niet voor alle thema's op voorhand het pasklare antwoord gereed. Samen met de samenleving zullen we bezien of en welke maatregelen op de genoemde (en andere) aspecten gewenst zijn.

---

³ Ook aandacht voor het voorbereiden op een toekomstige crisis ?

Vernieuwing (planbureaus, EZK, BZK en DGSC-19)

In de crisistijd hebben zich ook een aantal zaken ontwikkeld en zijn er technische en sociale innovaties doorgevoerd, die het leven en de samenleving hebben versterkt. Daarop willen we na de crisis verder bouwen.

- Denk aan een nieuwe inrichting van de zorg (met voordelen voor zowel patiënt als zorgverlener) met veel meer digitale en *online* dienstverlening (zoals *video-consults* en monitoring en *sensing* van patiënten op afstand). Ook de waardering van de zorg vormt een belangrijk punt van aandacht.
- Borging en ondersteuning van meer hybride vormgeving van werken, leren en dienstverlening, met combinaties van online en offline en een flexibeler tijdsindeling die de druk op (openbaar)vervoer in piektijden verlicht en een betere balans tussen werk en privé ondersteunt. Denk daarbij niet alleen aan digitaal werken, videovergaderen, video-onderwijs, maar ook vernieuwingen in de culturele sector met bijvoorbeeld de *livestreams*. Ook de verdergaande digitale dienstverlening van bedrijven en overheden (een hypotheekadviseur kun je prima alleen maar via de telefoon en video spreken) die veel reisbewegingen overbodig maken.
- De (bedrijfs)economische kansen die voor het grijpen liggen, bijvoorbeeld in de e-commerce en distributie.
- Hoe we de voorbeelden van gemeenschapszin en burgerschap willen vasthouden (en aandacht geven aan eenzaamheid, depressies etc.),
- Hoe gaan we om met de flexibilisering op de arbeidsmarkt?
- Hoe we de gelegenheid aangrijpen voor het investeren in duurzaamheid. Oftewel, hoe we deze crisis benutten om de samenleving (in al zijn aspecten) voor de komende jaren vorm te geven in de gewenste richting.
- Hoe houden we de energie vast die is ontstaan in wijken, gemeenten, bedrijven om meer voor elkaar te zorgen? Hoe letten we erop dat we in crisistijd bewust stilstaan bij de effecten op kwetsbare groepen en toenemende ongelijkheid?
- Hoe spreken we elkaar aan op een gedeelde en individuele verantwoordelijkheid om Nederland gezond te houden? Hoe zorgen we ervoor dat Nederlanders met een kritische blik blijven kijken naar alle informatie die op hen afkomt?

Deze herstel en vernieuwingsagenda zal in de komende maanden verder worden uitgewerkt, zodat in het voorjaar concrete voorstellen kunnen worden gepresenteerd.

Deze pandemie heeft op heel veel mensen in de samenleving enorme impact gehad. Denk maar aan het verlies van geliefden, waar niet op een waardige manier afscheid van is genomen. Of grote groepen uit met name de vitale sectoren, waar met man en macht is doorgewerkt om deze ramp te bestrijden, soms zelfs geconfronteerd met onbegrip of zelfs tegenwerking. Of mensen die lange tijd zijn afgesloten geweest van normale sociale behoeften. Jeugd, die voor hun gevoel verloren tijd niet meer kunnen inhalen. Dit doet iets met je, zeker als je de tijd straks vindt om hierop te reflecteren en soms periodes gaat herbeleven. Hier is ruimte en erkenning aan te geven. Een nationaal gebaar als een monument of herdenkingsdag; dit is iets om met verschillende groepen te onderzoeken.

Generiek beeld: economisch

Door de wereldwijde COVID-19 crisis zijn er de volgende generieke, economische effecten:

- De werkloosheid loopt harder op dan verwacht in 2019;
- De wereldwijde handel is sterk geraakt;
- Door steunpakketten valt het aantal faillissementen op dit moment mee qua omvang, maar de verwachting is dat veel bedrijven alsnog failliet zullen gaan als de steun komt te vervallen, met name als er nog wel maatregelen gelden;
- Nederland zal op korte termijn in een recessie zitten en dat zal bepaalde groepen en sectoren buitensporig schaden;
- Met name jongvolwassenen, ZZP'ers en flexwerkers, niet-westerse migranten, mensen met een arbeidsbeperking en lager-opgeleiden worden buitensporig hard getroffen door de crisis;
- Op lange termijn zijn er ook risico's op littekens op de arbeidsmarkt en is er sprake van een oplopende staatsschuld;
- Tegelijkertijd zijn er slecht kwantificeerbare baten via gedrags- en selectie-effecten.

Specifiek beeld: economisch

Door de crisis zijn er de volgende specifieke, economische effecten:

- In het tweede kwartaal hebben bepaalde sectoren zeer ernstig verlies geleden. In het derde kwartaal hebben sommige sectoren een (groot) herstel gezien. De effecten van het vierde kwartaal zijn nog niet bekend, maar zullen door de lockdown vergelijkbaar zijn met het tweede kwartaal;
- De bedrijfstak cultuur, recreatie, sport en overige diensten is het hardst geraakt. In het tweede kwartaal was het productieverlies meer dan 35% ten opzichte van een jaar eerder; in het derde kwartaal was dit bijna 24% lager dan een jaar eerder. In deze sectoren worden vooral ZZP'ers en flexwerkers hard geraakt. De cultuursector, evenementenbranche en sportsector zijn gezamenlijk verantwoordelijk voor 570.000 banen, waarvan een relatief groot deel uit een flexibele schil bestaat. Dat maakt werknemers in deze hard geraakte sectoren extra kwetsbaar. De lengte van de crisis gaat veel effect hebben op de weerbaarheid van de sectoren: in de cultuursector denkt nu al 27% van de ZZP'ers aan omscholing. Het verlies van deze arbeidscapaciteit betekent dat de sector niet snel op het oude niveau zal terugkeren na de crisis;
- De detailhandel heeft als sector baat gehad bij de huidige omstandigheden. Hierbij kan wel aangemerkt worden dat binnen de sector verschillen bestaan tussen soorten bedrijven. Zorgpunt voor deze sector is het verdwijnen van fysieke winkels en de verloedering van binnensteden;
- De Nederlandse industrie wordt ook geraakt, maar draait als sector minder dan 5% verlies ten opzichte van een jaar eerder;
- De zakelijke dienstverlening ondervindt sterk de effecten van de crisis, met een krimp van respectievelijk 18,5 procent in het tweede en 14,1 procent in het derde kwartaal. Met name de reisbranche, die een omzetsdaling van 60,4 procent kent, is zwaar geraakt. De verwachting voor de lange termijn voor deze branche is dat die door gedragsverandering nooit meer op het oude niveau gaat terugkomen. Ook voor deze sector geldt dat met name ZZP'ers zeer hard geraakt zijn;
- De horeca keerde na een zeer groot omzetverlies in het tweede kwartaal in het derde kwartaal bijna terug op het oude niveau, wat de weerbaarheid van de sector aantoont. Ook deze sector is voor een zeer groot deel van flexwerkers en ZZP'ers afhankelijk (gemiddeld 42% met uitschieters van 71% in de hotelsector), wat betekent dat werknemers in deze sector ook onevenredig hard geraakt worden. De effecten van de sluiting van de horeca in het vierde kwartaal zijn nog niet bekend. Omdat de sector voor een zeer groot deel uit MKB bestaat (61.715 van 61.775 bedrijven in totaal), is de levensduur van bedrijven zeer uiteenlopend. De verwachting is voornamelijk dat in het aankomende jaar 500 tot 600 bedrijven failliet gaan; vooral hotels en cafés zullen nog langdurig de negatieve gevolgen van de crisis ervaren.

Hardst getroffen groepen	Herstelvermogen	Hardst getroffen sectoren	Herstelvermogen
Jongeren	Wisselend; neemt af naarmate de crisis langer duurt	Reissector	Laag; waarschijnlijk blijvende gedragsverandering consument, sector zal moeten reorganiseren
Flexwerkers en ZZP'ers	Wisselend; waarschijnlijk verschil tussen hoger- en lager opgeleiden	Cultuur- en evenementensector	Twijfelachtig; neemt af naarmate de crisis langer duurt
Lager opgeleiden	Laag; veerkracht neemt af naarmate leeftijd toeneemt	Horeca en dienstensector	Relatief goed; neemt af naarmate de crisis langer duurt

Generiek beeld: maatschappelijk

Door de crisis zijn er de volgende generieke, maatschappelijke effecten:

- 46% van de LISS respondenten geeft aan somber(der) te zijn door corona, maar het lijkt erop dat de effecten van de crisis zich voornamelijk niet of weinig vertalen in klachten of hulpvragen;
- In een onderzoek van EUR en Gemeente Rotterdam geeft rond een kwart van de respondenten aan vaker met negatieve gevoelens te kampen zoals angst, nervositeit, lichtgeraaktheid en stress;
- Tegelijkertijd zijn er ook positieve effecten, zoals het ervaren van minder haast, het hebben van meer ruimte in het hoofd en een hechtere band met familie;
- Het is echter onduidelijk hoe de verdeling van positieve dan wel negatieve effecten over bepaalde groepen is. Het is dus mogelijk dat bepaalde groepen veel negatieve effecten ervaren, terwijl andere groepen positieve effecten ervaren;
- De crisis vergroot verder het risico op problematische schulden.

Specifiek beeld: maatschappelijk

Door de crisis zijn er de volgende specifieke, maatschappelijke effecten:

- Voor jongeren (15-25 jaar), starters op de arbeidsmarkt of voor mensen met een laag of onzeker inkomen zijn er naar verwachting nadelige sociale en economische effecten op de lange termijn. Onder jongeren is de werkloosheid op dit moment het grootst van alle groepen, wat als gevolg heeft dat zij op de korte termijn financieel het meest geraakt worden. Dit resulteert naar verwachting direct in een hogere studieschuld voor een grote groep studenten en scholieren. Ook hebben zij kans op een blijvende achterstand in loopbaan- en salarisontwikkeling;
- Voor schoolgaande jongeren heeft de sluiting van scholen zeer ernstige gevolgen voor hun ontwikkeling. Stress en angst nemen hierdoor toe, waardoor kinderen en jongeren zich minder goed kunnen concentreren. Ook leidt gebrek aan fysiek persoonlijk contact tot een demotivatie om actief te participeren in leeractiviteiten. Uit onderzoek blijkt verder dat twaalf weken les vanuit huis resulteert in 6% minder kennis. Direct effect is dat kinderen in het basisonderwijs gemiddeld 0,3 punt lager gescoord hebben. COVID-19 kan daardoor leiden tot een verlies van 0,3 tot 0,9 jaar aan kwaliteit van onderwijs. Ook leidt het wegvallen van school en dagbesteding tot het wegvallen van structuur. Daardoor nemen verveling, angst en agressie toe, en kunnen eenzaamheid verslavingsproblematiek erger worden. Ook kunnen jongeren uit het zicht van hulpverleners raken en is er een grotere kans van escalatie in een onveilige thuissituatie;
- De crisis kan verder tot (meer) eenzaamheid leiden bij bepaalde groepen. Met name alleenstaanden worden hard getroffen;
- Het risico op problematische schulden is vooral groot bij mensen met niet-westerse migratieachtergrond, bij lager opgeleiden en bij de leeftijdsgroep 25-45 jaar. In mindere mate is de leeftijdsgroep 45-65 jaar ook kwetsbaar;
- De economische onzekerheid zal ook de maatschappelijke positie van kwetsbare flexwerkers en ZZP'ers verder onder druk zetten.

Getroffen groep	Probleem	Ernst
Schoolgaande kinderen	Verlies van leercapaciteit; leerachterstanden als direct gevolg. Lager opleidingsniveau, lager verdienvermogen, slechtere maatschappelijke positie e.d. op langere termijn.	Zeer ernstig, niet alleen effecten op de korte termijn maar ook blijvende negatieve effecten op de lange termijn. Niet te ondervangen met flankerend beleid.
Jongeren en jongvolwassenen (incl. starters)	Verlies van leer- en verdien capaciteit, emotionele en maatschappelijke problematiek (verveling, angst, verslavingsproblemen)	Zeer ernstig, niet alleen effecten op de korte termijn maar ook blijvende negatieve effecten op de lange termijn. Niet te ondervangen met flankerend beleid.
Alleenstaanden	Eenzaamheid	Wisselend, afhankelijk van individuele gevallen (m.n. voor mensen met bestaande of bredere problematiek ernstig); goed te ondervangen met flankerend beleid, zoals introduceren van bijv. bubbels of vaste 'knuffelcontacten'.
Mensen met niet-westerse migratieachtergrond, lager opgeleiden, leeftijdsgroep 25-45 jaar	Financiële onzekerheid met bijkomende maatschappelijke gevolgen (stress, burn-out, negatieve gevoelens); mogelijk ontwikkelen problematische schulden	Ernstig, zal toenemen naarmate de situatie langer voortduurt (m.n. voor mensen met bestaande of bredere problematiek); goed te ondervangen met flankerend beleid, zoals steunmaatregelen, vroege signalering van problematiek en vroege ondersteuning van probleemgevallen.
Flexwerkers en ZZP'ers	Financiële onzekerheid met bijkomende maatschappelijke gevolgen (stress, burn-out, negatieve gevoelens); mogelijk ontwikkelen problematische schulden	Ernstig, zal toenemen naarmate de situatie langer voortduurt (m.n. voor mensen met bestaande of bredere problematiek); goed te ondervangen met flankerend beleid, zoals steunmaatregelen, vroege signalering van problematiek en vroege ondersteuning van probleemgevallen.

OPTIE 1 – Urgente maatregelen

Maatregel	Virus	Economie	Maatschappij	Gedrag
Heropenen kinderopvang	Laag – gemiddeld negatief	Gemiddeld positief	Zeer hoog positief	Gemiddeld positief
Heropenen primair onderwijs	Laag – gemiddeld negatief	Hoog positief	Zeer hoog positief	Gemiddeld positief
Heropenen sec. onderwijs	Gemiddeld negatief	Gemiddeld positief	Hoog positief	Gemiddeld positief

OPTIE 2 - Pre-lockdown

Maatregel	Virus	Economie	Maatschappij	Gedrag
Heropenen detailhanden en contactberoepen	Laag – hoog negatief	Hoog positief	Hoog positief	Laag positief
Heropenen sportsector ⁴	Laag – gemiddeld negatief	Hoog positief	Hoog positief	Gemiddeld positief
Heropenen culturele locaties (max 30 personen)	Laag Negatief	Gemiddeld positief	Hoog positief	Laag positief
Heropenen doorstroomlocaties	Laag Negatief	Gemiddeld positief	Hoog positief	Gemiddeld positief
Heropenen dorpshuizen voor kwetsbare groepen	Laag – gemiddeld negatief	Gemiddeld positief	Hoog positief	Gemiddeld positief
Overige maatregelen (e.g. thuisbezoek naar 3)	Laag negatief	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief

⁴ Nog te splitsen in binnen/buiten

OPTIE 3: Doelgroep- of sectorgerichte maatregelen

Maatregel	Virus	Economie	Maatschappij	Gedrag
Heropenen eet- en drinkgelegenheden voor afhaal op locaties met gecombineerde functie (bioscoop, theater gelijktrekken met IKEA en Kiosk)	Laag negatief / neutraal	Hoog positief	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief
Venstertijden voor culturele instellingen, doorstroomlocaties en dorpshuizen voor kwetsbare groepen	Neutraal	Neutraal	Laag positief	Laag positief
Opheffen max. 30 bezoekers voor culturele instellingen die voldoende capaciteit hebben	Laag negatief	Hoog positief	Hoog positief	Gemiddeld positief
Fysieke open dagen/informatieavonden op middelbare scholen voor nieuwe leerlingen, kleinschalig en via reservering	Laag negatief	Neutraal	Gemiddeld positief	Laag positief
Noodzakelijke oudergesprekken op school (betreft dan complexe gesprekken, niet reguliere 10-minutengesprekken)	Laag negatief	Neutraal	Gemiddeld positief	Laag positief
Alle profsporten/topcompetities hervatten (zonder publiek)	Laag negatief	Laag positief	Gemiddeld positief	Laag-gemiddeld Negatief

OPTIE 4 - Versoepelen van sociaal contact

Maatregel	Virus	Economie	Maatschappij	Gedrag
Loslaten restrictie aantal personen buiten	Neutraal / laag Negatief	Neutraal	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief
Verhogen max. aantal personen binnen ⁵	Laag – gemiddeld negatief	Laag positief	Gemiddeld positief	Laag positief
Overige maatregelen (bijv. toestaan dat dansparen weer mogen dansen)	Wisselend	Wisselend	Wisselend	Wisselend

⁵ buiten en binnen onderscheiden

OPTIE 5 - Innovatieve maatregelen

Maatregel	Virus	Economie	Maatschappij	Gedrag
Toestaan van teamsessies op kantoor onder strikte voorwaarden	Laag – gemiddeld negatief	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief	Laag positief
Reisrestricties zoveel mogelijk vervangen door test- en quarantaine verplichting	Gemiddeld – hoog Negatief	Laag positief	Gemiddeld positief	Laag positief
Verruimen openingstijden detailhandel	Laag Negatief	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief	Laag positief
Droge horeca/terrassen openen onder strenge voorwaarden	Laag – gemiddeld negatief	Gemiddeld – hoog positief	Gemiddeld – hoog positief	Gemiddeld – hoog positief
Evenementen buiten geplaatst mogelijk maken	Laag – hoog negatief	Gemiddeld – hoog positief	Gemiddeld – hoog positief	Gemiddeld – hoog positief

OPTIE 6 - Zoveel mogelijk terug naar de situatie pre-COVID

Maatregel	Virus	Economie	Maatschappij	Gedrag
Openen natte horeca buiten	Gemiddeld – hoog negatief	Gemiddeld positief	Gemiddeld – hoog positief	Gemiddeld positief
Openen natte horeca binnen ⁶	Hoog negatief	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief
Loslaten restricties	Hoog negatief	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief
Overig	Gemiddeld negatief	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief	Gemiddeld positief

⁶ binnen en buiten onderscheiden

BIJLAGE 3: BEHOEFTE AAN PERSPECTIEF VERSCHILT

■ (24) en ■ (23)

Drie jaar samen, geen kinderen. Kennen elkaar van het sporten. Werken nu allebei al maanden thuis in een klein huis. Missen reizen, uitgaan en nu ook sporten. ■ heeft een vast contract, Hester niet en ze maakt zich wel zorgen over wat er gebeurt als haar contract in maart afloopt. ■ maakt zich zorgen om zijn opa (zie hierna) en daarom hebben ze veel begrip voor de strenge maatregelen. Hebben behoefte aan: ruimte. Zou fijn zijn als ze een dag in de week naar kantoor konden. En als er buiten wel (sport)activiteiten konden worden georganiseerd.

■ (77)

Opa van ■. Is in de jaren '50 als gastarbeider naar Nederland gekomen. Het gaat niet zo goed met hem, hij is steeds vaker de kluts kwijt en zijn Nederlands wordt steeds slechter. Hij ging elke dag naar de moskee, waar hij zijn vrienden zag. Nu zit hij al 8 maanden thuis. De moskee houdt digitale diensten en zijn kinderen en kleinkinderen proberen met hem te videobellen. Soms gaat dat goed, maar vaak vergeet hij zijn telefoon op te laten, of snapt hij niet meer hoe de software werkt. Zijn kinderen en burens zorgen voor de boodschappen, helaas is er wel af en toe gedoe om geld. ■ heeft behoefte aan meer ondersteuning.

■ (46) en ■ (46)

Twee kinderen, 15 en 11. Hebben een groot huis, iedereen heeft een eigen (werk)kamer. Jongste kind vraagt wel redelijk wat begeleiding bij thuisonderwijs, de nieuwe sluiting van de basisschool kwam als een vervelende verrassing. Met het oudste kind gaat het niet goed, is sinds de eerste schoolsluiting volledig gedemotiveerd. De ondersteuning vanuit school laat het helaas afweten. ■ en ■ gaan graag en vaak uit eten en snappen niet goed waarom alle horeca dicht moet. De restaurants waar zij heen gaan hadden het tot de nieuwe *lockdown* prima geregeld. ■ heeft een eigen bedrijf (een winkel). Ze was in eerste instantie erg te spreken over de snelheid waarmee de NOW werd geregeld en uitgekeerd. De sluiting van de detailhandel kan ze nog wel begrijpen en dragen als die beperkt blijft tot de huidige *lockdown* (tot 19 januari), maar eigenlijk vindt ze het wel met een kanon op een mug schieten. Kunnen we niet iets meer overlaten aan de eigen verantwoordelijkheid van de burgers? In plaats van winkels te sluiten, heeft ■ behoefte aan duidelijke regels over *routing* en *crowd control*.

5.1.2e

■ (32) en ■ (32)

■ werkt in de zorg en heeft met alle ontwikkelingen een zware tijd achter de rug. Het gevoel het eigenlijk net niet meer aan te kunnen stapelt zich op. De vakantieplannen voor eerst april en later oktober zijn door de lockdowns toen volledig in het water gevallen. Waar anderen in de zomer konden opladen op een vakantieadres, hebben ■ en ■ toen juist keihard doorgewerkt. Ze hebben twee jonge kinderen (0 en 2) en nu de kinderopvang voor de tweede keer gesloten is, is ■ vol in de stress geschoten. ■ is op zijn werk, zij wordt geacht thuis te werken en daarbij ook in haar eentje fulltime voor de beide kinderen te zorgen. Ze vraagt zich af hoe ze dit voor elkaar gaat krijgen. Ze zijn vooral op zoek naar perspectief op het moment dat de druk op de zorg zodanig gedaald zal zijn, dat ze als gezin alsnog hun eerste vakantie samen kunnen gaan doorbrengen.

■ (51)

ZZP'er in de *interim management* branche. Zat maanden zonder werk, maar heeft het sinds de zomer toch wel weer druk. Kent in zijn omgeving een paar mensen die positief hebben getest, maar niemand werd écht ziek. Het lijkt eigenlijk wel mee te vallen met het virus, ■ heeft vooral last van de maatregelen. Sinds zijn laatste vriendin hem vorig jaar verliet, is ■ single. Nieuwe mensen ontmoeten gaat met de huidige maatregelen niet gemakkelijk, daardoor wordt het wel wat eenzaam. Twee keer is ■ dit najaar met een vriend meegegaan naar een illegaal café op een industrieterrein in Noord. Belachelijk dat je over zoiets gewoon zo stiekem moet doen! Als we met elkaar nou goed op de oudjes letten, hoeven we toch niet de hele samenleving plat te leggen?

■ (15)

Heeft het dit jaar moeilijk op school. Het digitale onderwijs ligt haar niet en vaak was er thuis niet de ruimte of de middelen om geconcentreerd te werken, nu haar vader ook regelmatig thuis is en ze de laptop met haar oudere zus moet delen. Regelmatig spanningen in huis. Ze snapt alle discussies niet, wordt gek van haar ouders die niets anders kijken dan praatprogramma's en daar dan weer zelf een mening over hebben en ruzie maken. Omdat haar moeder astmatisch is, is ze gestopt met sport, uit angst voor het meenemen van een besmetting.